

KOSTA
NIKOLIĆ

HARIZMA
ČARA
DUŠANA

ISTORIJA I PAMĆENJE

■ Laguna ■

Copyright © 2024 ovog izdanja, LAGUNA

**HARIZMA
ČARA
DUŠANA**

Sadržaj

PRVI DEO: ISTORIJA	9
Pozornica vladara – o „svetorodnoj dinastiji“	11
„Izabrani vladari, izabrani narod“	25
Hristijanizacija Srba	33
Formativne Dušanove godine.	43
„Mladi kralj“	62
Bitka kod Velbužda	75
Srpski kralj	93
O prolaznosti života – Dušanova zadužbina	101
Put ka carstvu.	106
Car Srba i Grka	120
Dušanov zakonik.	128
Ambicije i iskušenja	134
Poslednje godine i smrt cara Dušana.	147

DRUGI DEO: PAMĆENJE	157
Napuštanje Dušanovog istorijskog nasleđa	159
U osvit novog doba – od mitologije ka prosvetiteljstvu .172	
Snovi „mladeži srpske“ o obnovi carstva	187
Mit srpske istorije, srpska istorija kao mit.	194
U XX veku – svete Dušanove mošti	202
KONSULTOVANI IZVORI I LITERATURA	217
REGISTAR LIČNIH IMENA.	227
O AUTORU	237

PRVI DEO
ISTORIJA

Pozornica vladara – o „svetorodnoj dinastiji“

Srpski narod ima dugu i lepu srednjovekovnu istoriju, tokom koje je razvoj države pod Nemanjićima sredinom XIV veka, za vreme Stefana Dušana, devetog vladara iz dinastije Nemanjića, omogućio proglašenje carstva i verovanje da će Srbi biti sposobni da zamene umornu Vizantiju i zaustave nadolazeće Turke. Razloga za takva očekivanja bilo je više: srpsko carstvo, koje se protezalo od severa Balkanskog poluostrva do Korinskog zaliva, raspolagalo je značajnim ekonomskim potencijalom i ideološkom baštinom Vizantije.

Stefan Dušan je od svojih predaka nasledio jaku državu, koja je sigurnim koracima koračala ka vrhuncu vojne i političke moći. Kapital stican tokom vladavine njegovog dede i oca omogućio mu je da Srbiju uzdigne u najjaču silu na Balkanu. Stefan Dušan jasno je zacrtao ciljeve svoje vladavine: da nastavi putem svoga dede – Svetog kralja Milutina. Od tog trenutka pa sve do smrti uvećavao je svoju državu, koja je upravo za njegovog vremena bila najveća u svojoj istoriji. Srbija se širila na račun Vizantije; sa zaposedanjem starih grčkih gradova i čitavih oblasti, Stefan Dušan je preuzimao i vladarsku ideologiju vizantijskih careva (vasilevsa).

Dušan je pripadao „svetorodnoj dinastiji“, bio je izdanak „svetog korena“ u čijoj se krvi nalazi nešto što njegove pripadnike „odvaja i uzdiže iznad ostalih ljudi“, pa su oni „predodređeni“ da vladaju. Dinastički kult, koji je pažljivo negovala hagiografska književnost, imao je jasan politički smisao: da utemelji božansku prirodu vlasti. Ali istorija vladanja nije uvek bila u skladu sa predstavom o „svetiteljskim zaslugama“, i to pre svega zbog dinastičkih sukoba. Mnogo je krvi proliveno i mnogo života žrtvovano u tim borbama, što je odlika evropske političke istorije toga doba: „Smrt bi još u mladom uzrastu ugrabila vodeće članove i ostavljala ponekad celu granu dinastije bez potomstva. Sa iščezavanjem glavne linije red nasleđivanja bi prelazio na druge, među kojima je bivalo onih sa jednakim pravima, pa bi među njima lako planule borbe. Iskrsavali su slučajevi kada se ustaljena pravila nisu mogla nedvosmisleno primeniti. Takvi slučajevi ispunjavali su dramatikom ne samo istoriju vladajućih kuća već i znatan deo ukupne evropske političke istorije.“¹

U Dušanovom slučaju do izražaja su došli i uticaj dinastičkog načela „s redom koji je sudbinom predodređen“, i uticaj „slučaja“ koji je takav red remetio. Zbog toga je on, u kratkom delu svog života koji je prethodio krunisanju za kralja, „tri puta stavljan na usku stazu što vodi ka prestolu i dva puta bio s nje odgurnut“.²

Da bi Dušan mogao da postane kandidat za presto, morala su se dogoditi pomeranja u prethodnim generacijama. Njegov otac je u jednom trenutku doveden na prag prestola, da bi kasnije bio surovo odstranjen i kažnjen, ali ga je ipak zauzeo. Dušanov deda, kralj Milutin, na presto je 1282.

¹ Božidar Ferjančić, Sima Ćirković, *Stefan Dušan. Kralj i car 1331–1355*, Beograd, 2005, 13–14.

² Isto, 4.

dospeo slučajno, privremeno zauzevši mesto starijeg brata Dragutina, ali je uspeo trajno da ostane na vlasti. Dragutin je na vladarski tron došao tako što se pobunio protiv svog oca, kralja Uroša I, Dušanovog pradede. Uroš, najmlađi među sinovima Stefana Prvovenčanog, na presto je došao posle tri dvorska prevrata, a nijedan savremeni izvor ne govori o udaru kojim je s vlasti (posle aprila 1242, a pre avgusta 1243) zbačen kralj Vladislav, niti se mogu nazreti okolnosti u kojima se ta promena desila. Vladislav je sa prestola zbacio starijeg brata Radoslava, koji je još za očevog života, zbog njegove bolesti, bio formalni namesnik, ali mu to nije obezbedilo sigurnost na prestolu. Osnivač dinastije odredio je srednjeg sina Stefana za naslednika i obavezao je najstarijeg sina Vukana da se tome pokori, ali je ipak izbio rat između njih. Na kraju, odnosno na početku sam Nemanja je bio najmlađi među braćom, ali je ipak došao na srpski presto.³

I pre tog početka, dinastičke borbe obavijene su maglom dalekih vremena, i o njima svedoče samo nejasni, nepotpuni i često kontradiktorni izvori. To je stvaralo prostor za neistorična tumačenja, od kojih su mnoga trajala vekovima, sve do savremene epohe. Izložićemo dosadašnje rezultate naučne historiografije.

Izvori o poreklu utemeljivača dinastije krajnje su oskudni. Ne zna se mnogo toga. Najraniji izvor jeste apokrifno *Žitije Svetog Simeona*, koje je sredinom druge decenije XIII veka napisao njegov sin Stefan. Na osnovu tog spisa, usvojeno je tumačenje da je Nemanjin otac (Stefan ne pominje njegovo ime, znamo da se zvao Zavida), pošto su ga usled „velikog meteža“ i „đavolskom zavišću“ braća izgnala iz

³ Isto, 19.

Rasa,⁴ sa porodicom (imao je tri sina: Miroslava, Stracimira i najstarijeg Tihomira) izbegao u oblast svog rođenja – Duklju.⁵ Tamo se u mestu Ribnici, u oblasti današnje Podgorice, rodio Nemanja. Sveti Sava (Rastko), drugi Nemanjin sin i biograf, zabeležio je da je Nemanja umro u Hilandaru kao monah Simeon 13. februara 1199. i da je živio 86 godina, pa se, na osnovu toga, dolazi do zaključka da je Nemanja rođen 1113. godine.⁶

U Ribnici je Nemanja i kršten. Obred krštenja obavili su latinski sveštenici u Crkvi Svete Bogorodice. Kad se porodica vratila u „stolno mesto Ras“, raški episkop ga je u Crkvi Svetih apostola Petra i Pavla miropomazao po pravoslavnom obredu. Prema obrednoj praksi Rimske crkve, svete

⁴ Utvrdjeni grad blizu današnjeg Novog Pazara; otuda i naziv Raška za oblast smeštenu na području današnje jugozapadne Srbije i severoistočne Crne Gore, između doline Ibra i Lima. Srpska država zvana Raška (lat. *Rascia*) prvi put se u sačuvanim izvorima pojavljuje u XII veku. „Raška“ i „Srbija“ nisu sinonimi za istu državu. Nemanjići su svoju državu zvali „srpska zemlja“ ili „srpske zemlje“, a ne Srbija. Pravili su i razliku između unutrašnjosti (Raške) i primorskih zemalja.

⁵ Antička Duklja (lat. *Doclea*) bila je jedan od najvažnijih gradova u rimskoj provinciji Dalmaciji. U prvoj polovini VI veka priključena je Vizantiji u okviru provincije Prevalitana. Srednjovekovna oblast Duklja imala je jaku tradiciju državnosti oličenu u kraljevskoj tituli, koju su njeni vladari nosili od druge polovine XI veka. Vizantijski izvori za dukljanske vladare od kraja X do početka XII veka upotrebljavaju srpsko ime, povezuju ga sa njima lično, sa njihovim podanicima i njihovom zemljom. Slično saopštavaju i zapadni izvori, pa nije sporno da je „veliko kraljevstvo od prva“ u etničkom smislu bilo srpsko kraljevstvo. Obuhvatalo je primorske i srpske zemlje u unutrašnjosti (Ivana Komatina, „*Veliko kraljevstvo od prva*: krunisanje Stefana Nemanjića i tradicija dukljanskog kraljevstva“, *Istorijski časopis*, LXV/2016, 26).

⁶ Predrag Komatina, „Žitije Sv. Simeona od Stefana Nemanjića kao izvor za hronologiju promena na velikožupanskom prestolu“, *Stefan Prvoencevani i njegovo doba*, Beograd, 2020, 18 i 20.

tajne krštenja i miropomazanja ne primaju se istovremeno. Novorođenče najpre biva kršteno, dok se sveta tajna miropomazanja – „krizmanje“, pomazanje „krizmom“, svetim uljem, obavlja oko detetove sedme godine ili kasnije, kada se ono prvi put i pričešćuje. Smatra se da tu „svetu tajnu“ ne treba obavljati dok dete ne dostigne uzrast u kom je u stanju da svesno prihvati hrišćanski identitet. Tako Nemanja sve do povratka porodice u Ras nije bio „krizman“, pa nisu postojale kanonske prepreke da miropomazanje obavi raški episkop.⁷

Zašto je Zavida bio prinuđen da napusti Rašku? Zavida je bio sin raškog velikog župana Vukana, posle čije smrti je nasledio presto, ali su se 1112. godine njegova braća Uroš i Stefan Vukan pobunili protiv njega i prisilili su ga da pobjegne u Duklju. Stefanov podatak o Nemanjinoj braći može da se tumači na dva načina: da su u pitanju rođena braća ili braća od strica.⁸ Nije isključeno da je Zavidin otac imao više muških potomaka, ali o tome nema pouzdanih podataka. U svakom slučaju, Zavida je bio najmlađi od bilo koje braće, pa samim tim u slabijoj poziciji u borbi za presto velikog župana.

Krajem dvadesetih godina XII veka Srbijom je vladao veliki župan Uroš I. Predvodio je srpsku pobunu protiv vizantijskog cara Jovana II Komnina (vladao je od 1118. do 1143) u vreme rata Ugarske i Vizantije vođenog od 1127.

⁷ Katarina Mitrović, „Slika Latina u delu Sv. Save, Stefana Prvovenčanog i Domentijana“, *Sveti Sava i Domentijan*, Niš, 2024, 268. – Stari srpski rodoslovi i letopisi navode da je Nemanja drugi put kršten kada je imao 30 godina. Taj podatak očigledno je naknadno ubačen iz želje da se tom krštenju da veći značaj jer je i Hrist u tom uzrastu kršten (Tibor Živković, „Sinovi Zavidini“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 73/2006, 16).

⁸ T. Živković, „Sinovi Zavidini“, 11 i 15.

do 1129. godine.⁹ Jačanje Ugarske kao nove balkanske i jadranske sile nastupilo je upravo u tom periodu i ona je u narednim vekovima znatno uticala na srpsku istoriju.

Ugarska vojska napala je i razorila Beograd i prodrla do Niša. Srbi su napali vizantijsku tvrđavu Ras, proterali posadu a sam Ras spalili. Malo se zna o nastavku rata. Mir je sklopljen 1129. na osnovu stanja pre izbijanja borbi. U tom ratu Srbi su poraženi, njihova zemlja je opljačkana, a brojni zarobljenici, po izričitoj naredbi vizantijskog cara, preseljeni su u Malu Aziju.¹⁰

Kako se ishod rata odrazio na srpske zemlje – nije jasno. Uroš I je vladao do 1129. ili 1130, kada je svoju kćerku Jelenu udao za Belu „slepog“, brata od strica tadašnjeg ugarskog kralja Stefana II.¹¹ Znamo i da se u nekom trenutku između 1129–1130. i 1134. Uroševa porodica našla u Ugarskoj, pod zaštitom njegove kćerke, tada ugarske kraljice, i njenog muža, tada kralja Bele II. To znači da je Urošev poraz u ratu Zavida iskoristio za povratak na presto velikog župana. Kako se to tačno dogodilo – takođe nije jasno. Verovatno zbog Uroševe smrti.¹² Ne znamo ni kada je i kako preminuo.

⁹ P. Komatina, „Žitije Sv. Simeona od Stefana Nemanjića“, 20.

¹⁰ Jovanka Kalić, „Srpski veliki župani u borbi s Vizantijom“, *Istorija srpskog naroda*. Prva knjiga: *Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*, Beograd, 2000, 200.

¹¹ Ugarski kralj Koloman (vladao je od 1095. do 1116) oslepio je brata Almoša i njegovog maloletnog sina Belu kako bi na taj način obezbedio presto sinu Stefanu. On je ugarski kralj bio od 1116. do 1131. godine. Kako nije ostavio potomstvo, nasledio ga je upravo Bela (Bela II, vladao je do 1141).

¹² P. Komatina, „Žitije Sv. Simeona od Stefana Nemanjića“, 20 i 22. – Možeće je da je srpsko-vizantijskog sukoba bilo i 1324. i da se upravo tada Zavida vratio u Rašku i preuzeo vlast. Ako je tako, Nemanja je tada i miropomazan po pravoslavnom obredu, ili na zahtev vizantijskog cara ili iz Zavidine želje da se veže za Vizantiju (T. Živković, „Sinovi Zavidini“, 20).

Nije jasno ni zašto je Zavida, a ne najstariji sin Uroša I, doveden na vlast. U svakom slučaju, Zavidina vladavina trajala je do perioda koji se datira između 1143. i 1146, kada je preminuo. Novi vizantijski car Manojlo I Komnin (vladao je od 1143. do 1180) na raški presto postavio je Uroša II, a ne nekog od četvorice Zavidinih sinova. Dve decenije nakon toga, između 1146. i 1165, položaj velikog župana zauzimali su sinovi Uroša I – Uroš II, Desa i Beloš. O Zavidinim sinovima iz tog perioda u savremenim izvorima nema podataka.¹³

Jedini poznati događaj iz Nemanjinog života jeste susret sa Manojlom Komninom, koji se ranije povezivao s njegovim dolaskom u Niš 1163. godine. Međutim, to se desilo 1155, prilikom rešavanja još jednog „spora“ oko srpskog prestola. Sa njega je zbačen Uroš II (verovatno zbog poznatog poraza u sukobu sa Manojlom 1150, u vreme rata Ugarske i Vizantije) i postavljen je najmlađi brat Desa. Pošto su čuli da se car približava, srpski župani izašli su pred njega i potčinili mu se. Izjavili su da će se pokoravati onom od dvojice braće koga on odluči da im postavi za vladara. Car je preuzeo ulogu vrhovnog arbitra i, u prisustvu poslanika nemačkog i jerusalimskog vladara, presudio je u korist Uroša II, čime mu je vratio „baštinu, među i udeo koji mu pripada“. Nametnuo mu je novi vazalski ugovor i prinudio odmetnute župane da mu se ponovo potčine. Desu je prisilio da se „zadovolji pređašnjim“ (Zahumlje) i da „ne prekoračuje utvrđene granice“, što se odnosilo na Desine pretenzije u Primorju. Ostalim srpskim županima odredio je „udele, međe i baštine, pazeći da dodeljeno bude neotuđivo onima koji se verno drže onoga što je utvrđeno“. Time im je, kako se smatra, dodelio vladarska dostojanstva na njihovim teritorijama i uspostavio je neposredan odnos

¹³ P. Komatina, „Žitije Sv. Simeona od Stefana Nemanjića“, 24.

sa njima. Među srpskim županima koji su tada izašli pred cara bio je i Nemanja. On je dobio župu Dubočicu.¹⁴

Manojlo Komnin je 1162, ne zna se zbog čega, uklonio Uroša II sa prestola i dodelio ga srednjem bratu Belošu, koji se nešto ranije vratio iz Ugarske. Pošto je Beloš već iste godine ponovo otišao u Ugarsku, vizantijski car je za velikog župana postavio Desu. On se na vlasti održao do 1165. godine. Za to vreme Zavidini sinovi nisu figurirali kao pretendenti na presto. Tek kada je i Desa 1165. svrgnut, ne zna se kako, presto je, i tada voljom cara Manojla, pripao najstarijem od četvorice Zavidinih sinova – Tihomiru.¹⁵

Sledeće godine Nemanja je prevratom došao na vladarski tron. Nema pouzdanih podataka o tome. Braća su, verovatno uz pomoć odreda vizantijske vojske, povelu borbu za srpski presto. Odlučujući sukob dogodio se 1168. na Kosovu, kod sela Pantina. Tihomir je poginuo (ili se udavio u Sitnici), a Miroslav i Stracimir povukli su se sa bojnog polja.

To je bio „kraj početka“ povesti o pozornici vladara dinastije Nemanjić. „Novi početak“ usledio je kada Nemanja 1196. za svog naslednika nije postavio najstarijeg sina. Naredni događaji oblikovali su dalji istorijski put „svetorodne dinastije“, samim tim i Dušanov život i njegovu epohu. Zbog toga ćemo u domenu mogućeg opisati najvažnije elemente tog „novog početka“.

Nijedan od starih izvora ne govori zašto je Nemanja doneo takvu svoju odluku. Verovatno je na to uticao Stefanov prvi brak. On se oko 1193. oženio vizantijskom princezom Evdokijom, kćerkom Aleksija, brata cara Isaka II Anđela. Aleksije je 1195. sa carskog prestola zbacio brata, oslepio ga je i krunisao se za cara (Aleksije III Anđeo). Kao carski zet

¹⁴ Isto, 25.

¹⁵ Isto, 30.

Stefan je svakako imao prednost u odnosu na ukorenjena shvatanja, koja su, videli smo, već kršena. Iz braka Stefana i Evdokije potiču sinovi Radoslav, Vladislav i najmlađi Predislav, kasnije hilendarski monah, episkop humski i treći arhiepiskop srpski – Sava II.

O Vukanu postoje relativno oskudna izvorna svedočanstva. Znamo da mu je otac 1189. (1190) poverio na upravu vlast u Zeti, poznatoj i pod starijim nazivom Duklja.¹⁶ Vukan se oslanjao na stare tradicije dukljanske državnosti, pa je, simbolično oživljavajući davna vremena, nosio titulu kralja Duklje, što je u izvorima zabeleženo 1195. godine.¹⁷ Kada je sledeće godine vladarski presto dobio Stefan, Vukan je nastavio da nosi tu titulu, što bi moglo da znači da nije u potpunosti priznavao vrhovnu vlast svog brata.

Odnosi između braće počeli su da se komplikuju odmah posle Nemanjine smrti. Vukan je osporio očevu odluku o nasledniku prestola. Vladarske ambicije sukobile su se kada

¹⁶ Zeta je ulazila u pomorske/primorske oblasti srpske države. Taj naziv sreće se u različitim oblicima: Srpsko pomorje, Pomorske zemlje, Pomorska zemlja, Primorje, Primorske zemlje. U državi Nemanjića, osim Zete, u pomorske zemlje ulazili su Hum i Travunija sa Konavlima. U XIII veku puna titula vladara Srbije, u kojoj su navedene primorske zemlje: Zeta, Hum, Dalmacija (to se odnosilo na tadašnju Gornju Dalmaciju, odnosno na obalski pojas od Bojane do Neretve) i Travunija, zamenjena je kratkom titulom, u kojoj su te zemlje označene jednim terminom – Pomorske zemlje. Povelje srpskih kraljeva nosile su potpis: „Stefan, po milosti božjoj venčan kralj i samodržac svih srpskih zemalja i pomorskih“. Kada je stvarana nezavisna srpska crkva, o čemu će kasnije biti pisano, Sveti Sava je 1220. u napuštenom benediktinskom Manastiru Svetog arhandela Mihaila na Prevlaci, u Boki Kotorskoj, osnovao Zetsku episkopiju. Ona je uživala ugled „prvoprestolne“ eparhije (Katarina Mitrović, „Osnivanje Zetske episkopije. Nova promišljanja“, *Osam vekova Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori*, Niš, 2021, 11–12).

¹⁷ Nebojša Porčić, „Vukan Nemanjić – krunisani i miropomazani kralj?“, *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, 64.

je istorija na kraju XII veka otvorila put za sticanje državne i crkvene nezavisnosti srpske države. Državna je došla sa Zapada a crkvena sa Istoka. Kako je tekao taj proces i šta je usmeravalo Stefana i Vukana, kasnije i Svetog Savu?

Srpske zemlje nalazile su se na teritoriji neposrednog dodira dva sveta, zapadnog i istočnog, katoličkog i pravoslavnog. Srpski vladari poticali su iz pravoslavne sredine, koja nije priznavala papine pretenzije na položaj vrhovnog prvo-sveštenika čitavog hrišćanskog sveta. Oni su istovremeno, i pre Nemanjića, imali dugu istoriju sukoba sa pravoslavnim vizantijskim carstvom kako bi izborili državnu nezavisnost. Na Zapadu je s vremenom razvijen politički sistem u kom je papa pružao veći ili manji stepen suvereniteta nekoj državi. Na Istoku je bilo drugačije: vizantijski carevi su okolnim vladarima davali samo niže titule naglašavajući na taj način podređenost tih vladara Vizantiji i vlast cara kao jedinu suverenu. Postojao je samo jedan oblik priznavanja nezavisnosti, koji je dolazio „izokola“ – crkvinim uređenjem. Carigradski patrijarh dozvolio bi u nekoj državi formiranje pomesne crkve sa lokalnim narodnim jezikom, čime je priznavao određeni vid posebnosti i samostalnosti na tom području.¹⁸

Zbog slabosti carstva na Bosforu, Sveta stolica je za vreme pape Inoćentija III (1198–1216) stekla prednost u stalnoj borbi između carske (*imperium*) i crkvene (*sacerdotum*) vlasti u srednjovekovnom hrišćanstvu. I Stefan i Vukan su 1199. imali korespondenciju sa papom. Moguće je da je Vukana papa zvanično krunisao i miropomazao kao kralja.

¹⁸ Nikola Ilić, „Odnos Nemanjića prema rimokatoličkoj jerarhiji“, *Teološki pogledi*, 1/2021, 107. – Vizantijska titulatura nije poznavala titulu kralja. Titula „vasilevs“, koja je u antičkim vremenima označavala helenske kraljeve, od početka VII veka zvanično se koristila za vizantijskog cara.

Tragovi o tome nalaze se u jedinom Vukanovom sačuvanom dokumentu, pismu papi iz jula/avgusta 1199, u kom se on tituliše izrazom „po milosti Božjoj kralj Duklje i Dalmacije“.¹⁹

Vukan je u tom pismu istupio kao samostalni vladar. Kako je izrazio vernost papi i prihvatio ga kao vrhovnog poglavara crkve u celoj hrišćanskoj vasašeni, moguće je da je po verskom opredeljenju pripadao Rimskoj crkvi.²⁰ To bi značilo da je Vukan rođen u Duklji i kršten po latinskom obredu, ali o tome, kao i o godini rođenja, nema podataka. Ili je u pitanju samo diplomatska „učtivost“ toga doba.

Stefan je potom kao odgovor na Vukanovo pismo, koje mu je bilo poznato, od Inoćentija tražio kraljevski venac: „Uvek smo se smatrali sledbenicima Svete rimske crkve, kao i blažene uspomene otac moj, i propise Svete rimske crkve uvek uobičavali, i uskoro želimo poslati naše legat Vašoj svetosti“.²¹ I u ovom slučaju ostaje otvoreno pitanje iskrenosti, odnosno „učtivosti“. Papa je odredio legata za krunisanje, ali Stefan tada nije dobio krunu zbog protivljenja ugarskog kralja Emerika (1196–1204).

Zbog Stefanovog političkog zaokreta ka Zapadu, raspao se brak sa Evdokijom. U srpskoj državi izbio je otrovni građanski rat. Nikita Honijat, jedan od najučćenijih vizantijskih istoričara, pisao je da su braća zbog „vlastoljublja i pokvarene prirode“ zaboravila svoju krvnu vezu. Istovremeno, prilično kritički nastrojen prema sopstvenoj državi, što je retkost u historiografiji svih epoha, naglasio je da je model „bratoubilaštva“ potekao iz same Vizantije: „Jer od carice gradova, kao od nekog uzora, obrasca i opšteg proročista,

¹⁹ N. Porčić, „Vukan Nemanjić – krunisani i miropomazani kralj?“, 66.

²⁰ Dejan Ječmenica, *Nemanjići drugog reda*, Beograd, 2018, 25–26.

²¹ I. Komatina, „*Veliko kraljevstvo od prva*: krunisanje Stefana Nemanjića“, 19–20.

bratoubilaštvo je izašlo i proširilo se do krajeva sveta, pa su tako ne samo Persijanci, Tavroskiti, ovi Dalmati i zatim Panonci [Turci, Rusi, Srbi i Ugri], nego i ostali vladari pojedinih naroda ispunili svoje otadžbine pobunama i ubistvima iskukavši mačeve protiv svojih saplemenika²²

Rat je dugo trajao i opustošio je srpske zemlje. Vukan je 1202, uz podršku ugarskog kralja, proterao Stefana i preuzeo je presto velikog župana, dok je Emerik u svoju kraljevsku titulu dodao i naslov „kralja Srbije“. Rat je okončan krajem 1204. ili tokom 1205. Stefanovom pobedom uz pomoć bugarskog cara Kalojana (Kalo-Jovan Asen, vladao od 1197. do 1207).

Braća su se izmirila posredovanjem najmlađeg brata. Sveti Sava je februara 1207. Nemanjine mošti iz Hilandara preneo u Studenicu uz učešće i Stefana i Vukana. Kasnija konstrukcija isticala je da je kod sva tri brata prevladala odanost pravoslavlju i uspomena na očevo nasleđe. Stefan je postao neosporni vladar srpskih zemalja, a Vukan je poslednje godine život proveo u Studenci. Verovatno se zamonašio. Sahranjen je pored oca.

Stefanovo usmeravanje državne politike prema Zapadu na zamahu je dobilo nakon što su zapadne sile predvođene Mletačkom republikom osvojile Carigrad (aprila 1204).²³ Put ka tome bio je, uobičajeno, dinastički brak sa Anom, unukom mletačkog dužda Enrika Dandola, prvog vladara iz porodice Dandolo. Iz tog braka potiču sin Uroš i kćerka nepoznatog imena.²⁴

²² *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, IV, Beograd, 1971, 166–167.

²³ Mletačka republika (*Repubblica di San Marco*) razvila se oko grada Venecije. Tokom srednjeg veka bila je vodeća pomorska sila u tom delu Evrope i ovladala je najvećim delom jadranske obale i delom ostrva u Egejskom moru. Postojala je do Napoleonovog osvajanja 1797. godine.

²⁴ Ivana Komatina, *Kralj Stefan Uroš I veliki i njegov vek*, Beograd, 2021, 47.

Kada je sklopljen brak? Ranija srpska historiografija smatrala je da se to desilo oko 1207–1208, a da je Ana preminula pre Stefanovog krunisanja. Ivana Komatina navodi podatke mletačkog dužda Andree Dandolo²⁵ iz sredine XIV veka da je Ana odmah posle stupanja u brak sa Stefanom primila kraljevsku krunu. Dandolo piše i da se Stefan, na nagovor supruge, „odrekao šizme“. To bi značilo da je Stefanovom krunisanju prethodilo sklapanje braka sa Anom, „a potom odricanje od pravoslavlja zarad krune“.²⁶

Stefan je 1217. godine uputio legate papi Honoriju III (1216–1227), preko kojih je tražio kraljevsku krunu, a papa je poslao svoje legate kako bi obavili krunisanje. Stefan i Ana, verovatno u septembru 1217, u Crkvi Svetih apostola Petra i Pavla u Rasu, sabornom hramu Raške episkopije, krunisani su kraljevskom krunom donesenom iz Rima.²⁷ Stefan je postao prvovenčani kralj, a njegova kruna bila je simbol jedinstva svih srpskih zemalja.

Potom je usledila i crkvena nezavisnost. Sava je 1219. u Nikeji od vizantijskog cara Teodora I Laskarisa i patrijarha Manojla dobio akt o nezavisnosti (autokefalnosti) Srpske crkve. Postavljen je (hirotonisan) za prvog srpskog arhiepiskopa. Kasniji su Savini životopisci pisali da je Sava po

²⁵ Andrea je bio dužd od 1343. do 1354. godine. Sastavio je dve zbirke mletačkih dokumenata – *Liber Albus* i *Liber Blancus* (*Bela knjiga*), zbog čega se smatra osnivačem mletačkog arhiva. Napisao je i dva dela iz istorije Mletačke republike.

²⁶ Ivana Komatina, „Ana Dandolo – prva srpska kraljica?“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 89/2014, 8–9.

²⁷ Isto, 19. – Stefan je preminuo ranije nego što se smatralo, najverovatnije 24. septembra 1223. (Đorđe Bubalo, „Još jednom o godini smrti kralja Stefana Prvovenčanog“, *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, 116). Ana je svog supruga nadživela za skoro četiri decenije (I. Komatina, „Ana Dandolo“, 18).

povratku iz Nikeje, u Žiči, prvom sedištu autokefalne Srpske arhiepiskopije, krunisao Stefana, što nije tačno.²⁸

Od tada je srpska država bila deo Zapada u kulturnom i državnom smislu, a deo Istoka u crkvenom pogledu. Tom stazom išli su svi Nemanjići.

Putem autokefalne arhiepiskopije srpska država je dobila jedinstvenu crkvu, čime je okončana vekovna razjedinjenost srpskih zemalja u crkvenom pogledu. Značaj Svetog Save u tom procesu bio je presudan. Temelji crkve, koje je on postavio, nikada nisu narušeni, a njegovom crkvenom politikom dodatno je ojačana državnost. Sava se borio protiv latinskog bogoslovlja koje je prodrlo u srpske zemlje, ali nije, piše Đoko Slijepčević, bio „neki zahuktani bojovnik“ protiv katolika, iako je kao takav često prikazivan: „On je bio i suviše istinski hrišćanin i obazriv i mudar državnik da bi zaoštavao i onako već zamršene verske odnose u državi svoga brata. Izvesne činjenice ukazuju na to da je Sveti Sava i prema rimokatolicima bio trpeljiv i obazriv iako nije prestajao brinuti za dobrobit pravoslavlja.“²⁹

Srpski vladari imali su blagonaklon odnos prema Katoličkoj crkvi duž jadranske obale, koja je bila pod njihovom vlašću. Potvrđivali su povlastice katoličkih ustanova, podržavali osnivanje novih i popravljavanje starih crkvi, ali nisu tolerisali pokušaje prozelitizma.

²⁸ Krajem XII veka sedište arhiepiskopije preneseno je u Peć.

²⁹ Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. Prva knjiga: *Od pokršćavanja Srba do kraja XVIII veka*, Beograd, 1991, 32.

„Izabrani vladari, izabrani narod“

Vlast zadobijenu mačem, a ne redovnim nasleđivanjem, Nemanjići su od početka opravdavali ishodom „Božje promisli“. U osnivačkoj povelji manastiru Hilandaru Stefan Nemanja je u nasleđe svojim potomcima ostavio ideju da je njihova vlast nastala po „milosti Božjoj“ i da „svaki narod treba da ima od boga svoje vladare, svoje zakone i svoje običaje“. Upravo sa „božjim blagoslovom“ Nemanja je uspeo da obnovi svoju „pogibšu dedovinu“.³⁰

Nemanja upadljivo nije govorio o svom ocu Zavidu: govorio je o „dedovini“, a ne o „očevini“; „dedovinu“ je opisao kao propalu, a njenu obnovu pripisao je svojoj „mudrosti“ i „trudu“. Na taj način zaboravu je „prepustio“ podatak da je njegov otac za naslednika odredio prvorođenog sina Tihomira. Naglašavanje da je vlast proistekla iz „nebeskog autoriteta“ svojstvena je onima koji su na vlast došli silom, a ne pravom.³¹

³⁰ Rade Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd, 1984, 70.

³¹ Smilja Marjanović Dušanić, *Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička istorija*, Beograd, 1997, 102–103.

Kako zaključuje Smilja Marjanović Dušanić, Nemanja je zaslužio čast osnivača dinastije jer je srpsku državu proširio i okončao je unutrašnje ratove: „Kulturno i verski, njegova duga vlada je svakako donela Srbima napredak do tada neuporedivog domašaja. Nemanjine reči o 'obnovi dedovine' i njegovo ćutanje o očevini sigurno nisu prazna samopohvala. Ali, s uže dinastičkog stanovišta, Nemanja je postao koren nove loze zahvaljujući delima koja se ne uklapaju u sliku idealnog hrišćanskog vladara, bar ne onakvu kakvu su o njemu stvorili biografi – tvorci novog svetiteljskog kulta. Osvojio je položaj velikog župana u građanskom ratu protiv braće koja su imala preče pravo na najvišu vlast. Ostavio je presto mlađem od dvojice naslednih sinova. Stefan će biti primoran da očev izbor brani oružjem.“³²

Naredni korak u legitimizaciji vladavine bila je upotreba biblijskih motiva. Nemanjini sinovi, tvorci kulta, isticali su da je on novi Jakov, otac izabranog naroda.³³ Jakov je postao prasluka „Svetog Simeona“. Posebno mesto imao je opis prenosa Jakovljevih moštiju u obećanu zemlju. On se poredio sa simboličnim povratkom Nemanjinog mirotočivog tela iz Hilandara u Studenicu, što su Nemanjini sinovi doživeli kao akt posebne „Božje milosti“. Ta milost prenosila se i na srpsku državu jer je proglašenje Nemanje za svetitelja i formiranje kulta prvog vladara učvrstilo položaj dinastije, kao što je prispeće „svetih moštiju“ označilo kraj građanskog

³² Isto, 109–110.

³³ Jakov je treći starozavetni patrijarh. Imao je 12 sinova, koji su postali rodonačelnici 12 izraelskih plemena. Ta plemena nazvana su po Jakovu, pa je on poznat i kao „Izrael“ ili „Izrailj“. Kao prorok poštuje se u judaizmu, hrišćanstvu, islamu i drugim monoteističkim religijama koje vuku poreklo iz zajedničke tradicije o Avramu (Abrahamu) koji je, prema Bibliji, „praotac naroda“.

rata. Nemanjin „drugi dolazak“ među Srbe predstavljen je kao dolazak „drugog Jakova i novog Izrailja“.³⁴

Način na koji je uspostavljena „svetorodna dinastija“ uslovio je i negovanje kulta „blaženog Josifa“, biblijske ličnosti nepravedno kažnjenog pravednika koji se Božjom pomoći spasao nevolja i zagospodario nad svojim neprijateljima.³⁵ On je bio uzor najranijim Nemanjićima. U povelji Bogorodičnom manastiru na Mljetu iz 1220. Stefan je oca izjednačio sa Jakovom i isticao je da je na vlast došao na isti način kao i Josif – „Božjom milošću i planom“. Vladar iz dinastije Nemanjića bio je „Novi Josif“ u trenucima kada je trebalo da se istaknu njegove vrline „krotkosti, pravde i divne smernosti“. Porodična istorija Nemanjića, puna unutrašnjih sukoba između braće i između očeva i sinova zbog „gorke slave kraljevstva“, bila je okvir za paralelu sa starozavetnom pričom. I u narativnim izvorima i u poveljama aktuelni vladar je poređen sa Josifom kada je trebalo naći opravdanje za događaje u kojima niko nije bio pošteđen straha od „nebeske kazne“.³⁶

Uporedo sa predstavom o svetosti dinastije i njenom božanskom poreklu, stvarana je i predstava o Srbima kao nebeskom/izabranom, „Božjem narodu“. Na taj način definisan je fenomen „srpske ideje“ u smislu jedinstvenog obrasca, elementarnog nacionalnog kodeksa koji ima presudan značaj za kolektivno ponašanje. Nemanja je idealizovan kao otac i

³⁴ S. Marjanović Dušanić, *Vladarska ideologija Nemanjića*, 192–193.

³⁵ O Josifu govori Knjiga postanja. On je najmlađi i omiljeni sina Jakova. Braća su prvo želela da ga ubiju i bacila su ga u jamu. Posle su ga prodali trgovcima. Dospeo je u Egipat, gde je brzo postao upravnik faraonovog dvora. Kada je nastupila velika glad, njegova braća su došla u Egipat da nabave žito. Dok ga nisu prepoznali, simbolično ih je kaznio. Potom im je oprostio i pozvao njih i oca da žive u Egiptu.

³⁶ S. Marjanović Dušanić, *Vladarska ideologija Nemanjića*, 195 i 210.

zaštitnik izabranog naroda, baš kao što je i Jakov proglašen za Izrailja – oca izabranog naroda. Nemanjini naslednici u tome su videli potvrdu sopstvene, ali i narodne „izabranosti“.

Paradigma o „novom Izrailju“ bila je u osnovi srednjovekovne hrišćanske kulture i predstavljala je važan činilac političke ideologije mnogih evropskih država i na Zapadu i na Istoku. Od vremena Svetog Pavla svi narodi koji prihvate hrišćansku veru postaju „izabrani Božiji narod“, bez obzira na svoje poreklo. Klasična tema hrišćanske apologetike ističe da neznabožački narod obraćanjem u hrišćanstvo stiče jasno određen kolektivni identitet, odnosno da činom krštenja iz nepostojanja prelazi u postojanje.³⁷

Za razliku od svih naroda srednjovekovne Evrope, jedino je kod Srba ideja o „novom Izrailju“ sadržavala posebne dinastičke primese, koje nisu uporedive ni sa jednim drugim primerom.

Najvažniju ulogu u tom procesu imala je stara srpska književnost, koja počinje spisima u kojima se govori da su Srbi narod koji svoj politički identitet ima od davnine, ali da je tek delom Stefana Nemanje (Sveti Simeon) i njegovog sina Rastka (Sveti Sava) taj identitet dobio pravi hrišćanski sadržaj.³⁸ To je prvi temeljni mit srpske istorije, na kom se zasnivala celokupna politička filozofija u srednjem veku. Prema naknadno konstruisanom mitu, kod Nemanjinog groba pojavili su se znaci posebne „božje milosti“, čuda, od kojih je najviše pažnje privuklo isticanje „mira“ (tečnost koja ističe iz posmrtnih ostataka svetaca), karakteristično

³⁷ Miloš Timotijević, „Deca Svetog Save: poreklo i smisao zavetne zajednice kod Srba“, *Ljudi govore. Časopis za književnost i kulturu*, 39–40/2021, 84.

³⁸ Jovan Deretić, *Put srpske književnosti. Identitet, granice, težnje*, Beograd, 1996, 248.

za neke starohrišćanske i vizantijske svetitelje. Ta „milost“ prenosila se i na srpsku državu. Tada je formiran kult Svetog Simeona Mirotočivog, postepeno učvršćivan i širen novim sadržajima. Radi pomirenja njegovih posvađanih sinova Stefana i Vukana, Nemanjino telo preneseno je u Srbiju i sahranjeno u ranije pripremljen grob u manastiru Studenica. „Sveti Simeon“ dobio je žitija koja su napisali Sava i Stefan. Tako je rodonačelnik dinastije s vremenom postao „nebeski zastupnik“ svoje zemlje i naroda, „molitelj i posrednik“ kod Hrista i Bogorodice. Autoritet vladarske porodice uvećan je kada se ustalio i kult Svetog Save, o kom je brinula celokupna crkva u srpskoj državi: „Sa svetim rodonačelnikom i osnivačem autokefalne crkve dinastija kao celina dobila je nešto svetosti, pa se u generaciji Nemanjinih unuka govorilo i naglašavalo da su od svetog, pobožnog ili dobrog korena.“³⁹

Među političkim idejama koje su vladale u srednjovekovnoj Srbiji, Dimitrije Bogdanović upravo izdvaja ideju o Srbima kao izabranom, „Božjem narodu“. Ta ideja dobila je dominantno mesto u staroj srpskoj književnosti i ona se „provlači“ kroz sve specifične srpske originalne tekstove – srpska žitija, povelje i službe. Bogdanović smatra da njihovi izvesni elementi upućuju na biblijske, starozavetne izvore, na priču o Jevrejima kao „izabranom, mesijanskom“ narodu, ali da su je stari srpski pisci shvatili u novozavetnom, „patrističkom duhu“. Posebno naglašava da ta ideja nije potekla iz Vizantije, jer se vizantijska politička filozofija razvijala na drugim osnovama (na polarizaciji sakralizovane autokratske vlasti i crkve), dok je u srpskoj političkoj filozofiji dominirala ideja o celini naroda, odnosno ideja sabornosti.⁴⁰

³⁹ B. Ferjančić, S. Ćirković, *Stefan Dušan*, 16–17.

⁴⁰ Dimitrije Bogdanović, „Politička filozofija srednjovekovne Srbije. Mogućnost jednog istraživanja“, *Filozofske studije*, XVI/1984, 27–28.

Miloš Blagojević takođe piše o fenomenu „izabranog naroda“ koji je proizvod srpske srednjovekovne književnosti. Tvorac tog mita jeste hilendarski monah Domentijan, pisac žitija srpskih svetitelja, koji je stvarao sredinom 13. veka.⁴¹ U njima se bezbroj puta pominje značaj prave vere: nema ničeg značajnijeg od nje pošto samo ona vodi u carstvo nebesko. Celokupna delatnost dvojice najistaknutijih monaha bila je usmerena na učvršćivanje prave vere. O tome se u žitiju piše sa stranice na stranicu sa mnogim varijacijama; Sveti Sava i Sveti Simeon trude se na mnogo načina da učvrste pravoslavlje u svom „otačastvu“ sa jasnim ciljem da Bogu predaju „čeda svoga otačastva“ koja su „procvala raznim cvetovima“, dobrom verom i „čistotom bogoljublja“, i da mu pripreme „savršen narod“, naoružan „istinitim pokajanjem“. Od stvaranja savršenog naroda, koji ima savršenog oca „otačastva“, pa do nastanka izabranog naroda samo je jedan korak. Ideju o konstituisanju izabranog naroda, prema Domentijanu, saopštio je i razvio Sveti Sava još kao mladi svetogorski monah. Srpski narod trebalo je da postane i nov narod tek pošto bude obnovljen Svetim duhom, pa će posle toga moći da se nazove „drugi novi Izrailj“, odnosno drugi i novi izabrani narod. Ideju o „drugom i novom Izrailju“ Domentijan dosledno obrazlaže u svojim delima.⁴²

Svi opisi o Srbima kao „izabranom“ narodu preuzeti su iz Starog zaveta. Kako piše M. Blagojević, druge su ličnosti, mesta i vremena, ali je u svemu tome vidljivo nastojanje Domentijana da srpski narod što uverljivije prikaže kao „drugi

⁴¹ Pun naziv žitija u prevodu glasi: *Život i podvizi prepodobnoga oca našeg i bogonosnoga nastavnika sve srpske zemlje i pomorske, arhiepiškopa Save i Život i podvizi prepodobnoga i svetog među svima oca našeg Simeona, bivšeg Nemanje prvoga.*

⁴² Miloš Blagojević, „O nacionalnim i državnim interesima u delima Domentijana – Srbi izabrani narod“, *Istorijski glasnik*, 1–2/1994, 18.

Izrailj“, odnosno izabrani narod: „Iscrpljujući izlaganje o ovom problemu, treba skrenuti pažnju na poređenje svetoga Save i Mojsija, u kojem Domentijan uvek daje prednost svom učitelju. Mojsije je prema Starom zavetu izveo Izrailjce iz egipatskog ropstva, što zaslužuje svaku hvalu, ali je zato Sava drugi Izrailj Bogom podignut priveo Gospodu nov narod, što je daleko značajnije.“⁴³

Ovakav stav bio je dominantan u srednjovekovnoj Srbiji i ne može se svesti na lični stav učenog monaha. Učenik Svetoga Save Domentijan bio je jedan od najbližih saradnika kralja Uroša i od prvih godina njegove vlasti aktivno uključen u oblikovanje srpske države i crkve. Uroš je izgradio čuveni manastir Sopoćani, monumentalnu zadužbinu zašiljenu kao dinastički mauzolej. Po završetku hrama preneo je telo svog oca iz Žiče (Stefanove mošti tamo su ležale po prenosu iz Studenice), a majku Anu sahranio je u priprati. Njen sarkofag izgrađen je od crvenog kamena. Nad samim sarkofagom nalazi se freska *Smrt kraljice Ane*, a iznad je kompozicija *Strašnog suda*. U Sopoćanima su kasnije sahranjeni i Uroš i arhiepiskop Joanikije I.⁴⁴

Kod Domentijana je postojao i kult „svešteno trojice“ značajan zbog toga što je združenom kultu Svetoga Simeona i Svetoga Save pridodat i kult prvog „svetog kralja“ Stefana Prvovenčanog. Takvim združenim poštovanjem trojice prvih svetitelja iz loze Nemanjića, Domentijan je dodatno promovisao legitimitet vladara koji su potekli od Stefana Prvovenčanog, a konkretno Uroša, koji je na presto takođe došao prevratom. On je i bio naručilac Domentijanovih dela, glavni pokrovitelj i pokretač šireg programa dinastičke ideologije. Ta ideologija nije za cilj imala samo da uzdigne

⁴³ Isto, 19–20.

⁴⁴ I. Komatina, *Kralj Stefan Uroš*, 232–233.